

De Berckepoort in Dordrecht

de praktische toepassing van bouwhistorisch onderzoek (ontleding) in het ontwerpproces

A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve

Inleiding

In het voorjaar van 1995 is in Dordrecht de restauratie van het historische complex 'De Berckepoort' van start gegaan. De Berckepoort is de voornamelijk in de 16de en 17de eeuw tot stand gekomen stadsresidentie van de familie Berck. Het is een langgerekt tweebeukig gebouw (afb. 3), bestaande uit een grotendeels overwelfd souterrain, een ruim vier meter hoge bel-etage en een samengestelde kap. Een klein gedeelte van het gebouw heeft een (oorspronkelijke) tussenverdieping. Gezien de structuur en de opzet moet het gebouw een belangrijke representatieve functie met ruime zalen hebben gehad. Deze zalen werden ook door de stad gebruikt, onder andere toen het nabijgelegen Augustijnenklooster werd heringericht tot het Prinsenhof ('de Hof van Dordrecht') (afb. 1 en 2). Ook hebben verschillende vooraanstaande gasten van de stad in de Berckepoort gelogeed, waaronder Willem van Oranje en de Graaf van Leicester.

Na de overname door de stad Dordrecht in 1783 werd de

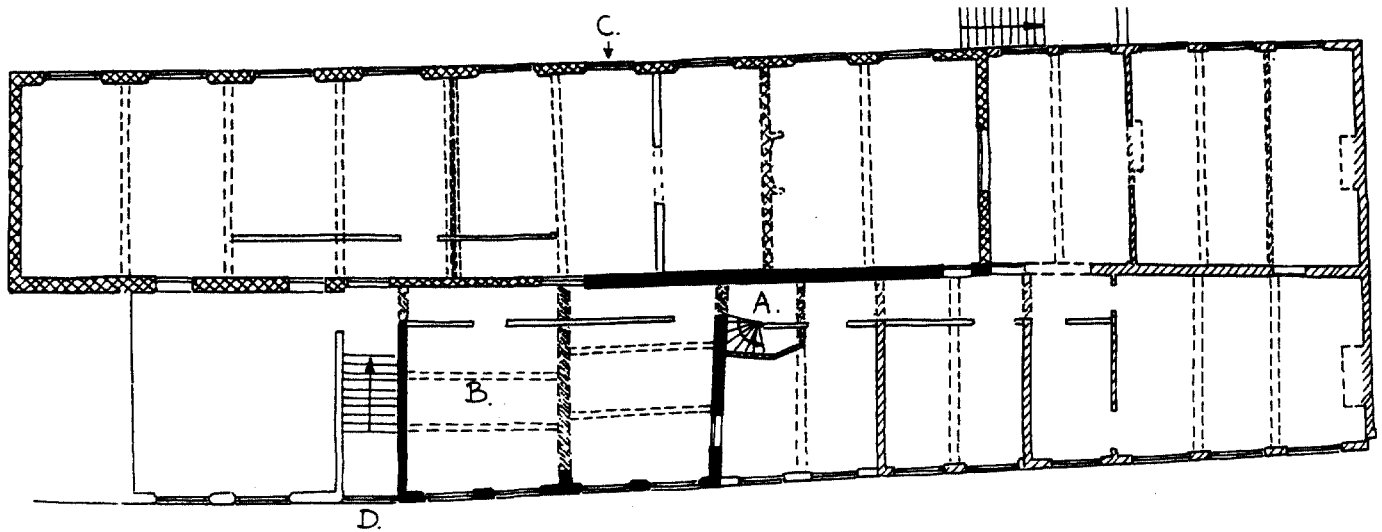
Afb. 1. Detail van de kadastrale situatie in Dordrecht ca. 1930. 1. Berckepoort; 3. Augustijnenkerk; 4. Toegangspoort vanaf de Voorstraat; 5. Statenschool.

Berckepoort voor zeer uiteenlopende doelen gebruikt, zoals hulpkazerne, bureau van het Burgerlijk Armenbestuur en school. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden door de stadsarchitect G.N. Itz, waarbij de oorspronkelijke structuur aanzienlijk is gewijzigd. De indeling in schoollokalen en kamers had nog maar weinig met de oorspronkelijke zalen te maken. Nagenoeg overal werden verlaagde plafonds aangebracht en zijn de schouwen en rookkanalen verwijderd. Later was de aandacht en waardering voor het gebouw dusdanig gering, dat er in het begin van de 20ste eeuw zelfs plannen tot sloop waren. Pas in de jaren zeventig werden de eerste concrete ideeën over een restauratie ontwikkeld, met name naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van de nabijgelegen Augustijnenkerk en de Statenzaal (de voormalige refter van het Augustijnenklooster). De eerste stappen richting restauratie werden gezet met het casco-herstel van de kap (circa 1975) en het opknappen van de oostelijke kopgevel (1986). Het lag in de bedoeling het gebouw geschikt te maken voor een openbare culturele bestemming, waarbij vele mogelijkheden de revue passeerden. Eind tachtiger jaren diende zich de mogelijkheid tot huisvesting van de Stichting Culturele Educatie aan. Deze stichting heeft grote leslokalen waaronder een toneelzaal nodig, zodat deze bestemming bij uitstek aangewezen leek voor de Berckepoort. Op die wijze kon de bouwkundige structuur zo goed mogelijk worden gehandhaafd. Daarnaast zou een (semi)-openbare functie een maximale toegankelijkheid van het gebouw voor geïnteresseerden garanderen.

Het eerste ontwerp

Na een uitgebreide selectieprocedure werd architect Mart van Schijndel¹ voor de restauratie en herbestemming van de Berckepoort gevraagd. Voorafgaand aan de planvorming is een nauwkeurige opmeting verricht en is een cultuurhistorische analyse opgesteld door de restauratie-architect I.L. van der Stoep.² Deze cultuurhistorische analyse was voornamelijk gebaseerd op bestudering van de bestaande literatuur en waarnemingen ter plekke. In 1989/90 zijn door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Lek- en Merwestreek enige archeologische waarnemingen in de kelders verricht, die gezien het karakter van het onderzoek nauwelijks invloed op het bouwplan hebben gehad.³

In 1990 werd het eerste herbestedings- en restauratie-

Afb. 3. Berckepoort Dordrecht, plattegrond bel-etage. Zwart = muurwerk vóór 1565; kruisarcering = muurwerk van de uitbreiding van Mathijs Berck, ca. 1565-1575; enkele arcering = uitbreiding van Johan Berck, XVIIa; wit = later muurwerk. A. traptoren met spiltrap; B. ruimte met leemstucwerkplafond, ca. 1550; C. oorspronkelijke hoofdtoegang aan de Hofzijde; D. huidige toegang aan de Nieuwstraat (tek. R. Glaudemans).

Afb. 2. Voorgevel aan de Nieuwstraat (dia R. Glaudemans).

plan voor de Berckepoort voltooid. Het plan voorzag in een aantal ingrepen in de bestaande structuur, te weten: het koppelen van het oostelijk deel van de kappen ten behoeve van de inrichting van een theaterzaal op de zolder, het verwijderen van de bestaande eikehouten spiltrap ten behoeve van een modern trappenhuis met lift en de toevoeging van een moderne aanbouw tegen de oostelijke kopgevel. Deze moderne aanbouw zou de hoofdtoegang en de trapopgang naar de zaal op zolder gaan bevatten. Verder zou een dragende tussenmuur op de verdieping worden verwijderd ten einde twee kleine kamers te koppelen en de kelder op beperkte schaal worden uitgediept. Het restauratieplan had een conserverend karakter, waarbij de nadruk lag op het versterken van de 16de- en 17de-eeuwse opzet en draagconstructie.

Analyse van dit ontwerpplan maakt duidelijk dat het toenmalige programma van eisen zwaar op het historische pand drukte, waardoor een aantal cultuurhistorische waarden moest wijken voor gebruikseisen. Over de gekozen architectonische vormgeving kan uiteraard verschillend worden geoordeeld. In het algemeen kan gesteld worden dat een moderne architectonische invulling een verrijking voor het historische gebouw kan zijn. Deze toegevoegde waarde komt echter pas tot uitdrukking indien bestaande cultuurhistorische waarden worden gerespecteerd of versterkt. Een moderne aanbouw tegen de oostelijke kopgevel was geprojecteerd op de plaats van het in 1911 gesloopte 17de-eeuwse gebouw 'Salomons Tempel'. Bebouwing op deze hoek, ter completering van het bouwblok, valt op stedenbouwkundige gronden zeker toe te juichen.⁴

Protesten

Aan het einde van 1990 was het eerste ontwerpplan goed gekeurd door de Dienst Stadsontwikkeling Dordrecht, de Welstands- en de Monumentencommissie van Dordrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Niettemin was dit plan omstreden, zoals bleek uit de vele bezwaar- en beroepschriften van de Bond Heemschut. In haar protesten wist Heemschut zich onder meer te verzekeren van de steun van een speciaal voor de cultuur- en bouwhistorische beoordeling van de Berckeport bijeengeroepen, onafhankelijke commissie.⁵ In haar rapport gaf de commissie te kennen dat zij het verbouwingsplan in zijn toenmalige vorm te ingrijpend vond. Tevens adviseerde zij om een diepgaander bouwhistorisch en archeologisch onderzoek te laten verrichten door een onafhankelijk bureau of instantie. Ook de Rijkscommissie voor de Monumenten had, in tweede instantie, na de protesten van Heemschut, ernstige twijfels bij het ontwerp, zoals zij verwoordde in haar brief aan de Minister van 30 augustus 1990. Toen eerdere protesten en bezwaren werden verworpen tekende de Bond Heemschut in laatste instantie bezwaren aan tegen het plan bij de Raad van State, die in haar uitspraak de al verleende bouwvergunning schorste.⁶ Tevens werd de aanbeveling tot nader bouwhistorisch onderzoek overgenomen.

Bouwhistorisch onderzoek

Medio 1993 werd aan de bovengenoemde auteurs opdracht verstrekt tot het uitvoeren van een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek van de Berckeport.⁷ Het onderzoek vond plaats in het kader van de alternatieve planstudie, waarbij ter ontlasting van de Berckeport het pand Voorstraat 220 werd betrokken. Dit onderzoek is later gevolgd door enige gerichte deelonderzoeken.⁸ Intussen was het gebouw opnieuw in gebruik genomen, nu door krakers. Het onderzoek moest dus in bewoonde toestand geschieden; een complicerende factor. Omdat de krakers zich bij de instandhouding van het gebouw betrokken voelden, bleken zij echter tot alle medewerking bereid.

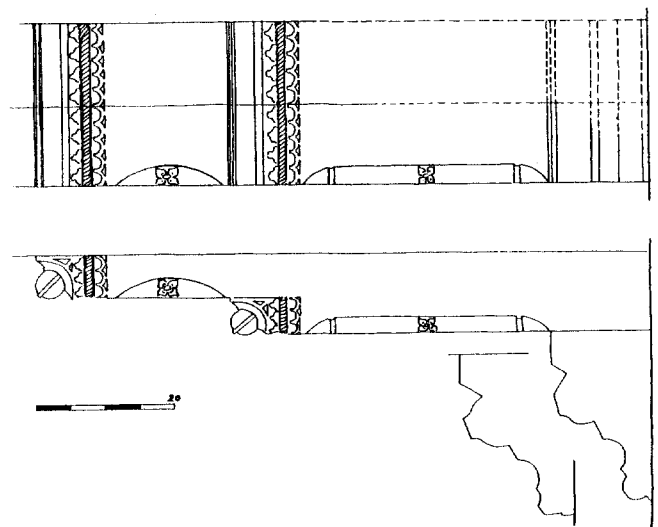
Uit het onderzoek bleek al spoedig dat het gebouw aanzienlijk meer historische aspecten en kwaliteiten bevatte, dan tot dan toe was herkend en erkend. Gezien de beschikbare ruimte kan hier slechts een zeer globaal overzicht worden gegeven van de bouwgeschiedenis en de bijzonderheden.

De oudste bouwfases van de Berckeport dateren vermoedelijk uit de 14de eeuw; de materiële resten beperken zich tot enig muurwerk in de kelders, dat in de latere structuur is geïncorporeerd. Naar verluidt zijn er ook bij de archeologische opgravingen in de kelders putten en funderingsresten uit die periode aangetroffen. Aan het einde van de 15de eeuw is op deze plaats een traditioneel stadshuis gebouwd, onderverdeeld in een bijna vierkante binnenhaard (circa $\frac{1}{3}$ van de plattegrond) en een voorzaal (circa $\frac{2}{3}$ van de plattegrond). De verdiepingshoogten waren niet gelijk aan de huidige situatie. Grote delen van het muurwerk, de moer- en kinderbalken en laat-gotische sleutelstukken met dubbele peerkraal-

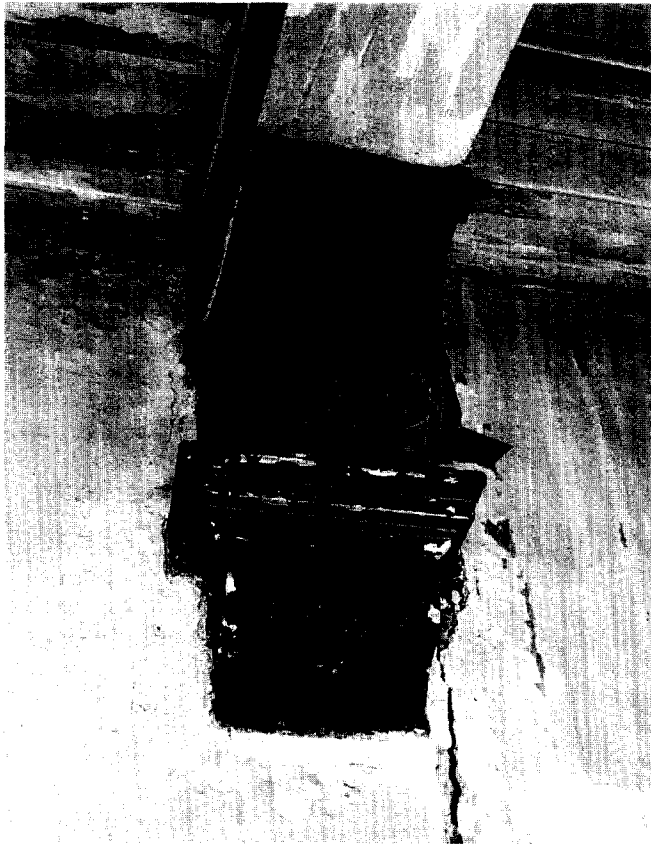
profielen (zie: afb. 4) zijn nog herkenbaar in het gebouw.

Omstreeks 1550 is het 15de-eeuwse gebouw uitgebreid met de tweedelige dwarsvleugel aan de Nieuwstraat, die vermoedelijk een woonfunctie had. Bij verwijdering van het verlaagde plafond op de bel-étage kwam hier een uitermate zeldzaam, geornamenteerd leemstucplafond te voorschijn, dat in deze bijdrage nog nader wordt toegelicht. Enkele jaren later is het laat-middeleeuwse huis door de Emmerikse wijnhandelaar Matthijs Berck verbouwd tot de stadsresidentie met ontvangst- en feestzalen, waarvan in de inleiding sprake was. Onder de balken bevinden zich dubbele consoles, respectievelijk van hout en natuursteen, die zijn gedecoreerd met rijke renaissance-motieven (afb. 5). De eikehouten kapconstructie van deze vleugel is compleet en gaaf; aan de hand van dendrochronologisch onderzoek kan de bouw van de kap kort na 1565 worden geplaatst.⁹ Tegelijk werd het bestaande trappenhuis vergroot en is een nieuwe eikehouten spiltrap gerealiseerd. De twee oostelijke traveeën van de zolder zijn vermoedelijk in het laatste kwart van de 16de eeuw ingericht tot een kamer, waartoe een afwerking van leemstucwerk is aangebracht. Van deze afwerking zijn nog slechts kleine resten behouden gebleven, met onder andere gedeelten van gestempelde ornamenten (afb. 6).

De volgende eigenaars, Johan Berck en zijn vrouw Erckenraed van Berckenrode hebben het oostelijk deel van de Berckeport laten vernieuwen en vergroten (XVIIa). Zij hebben hun respectievelijke wapens en portretten op de consoles onder de moerbalken laten afbeelden. De console met het portret van Erckenraed was bij de verbouwing van 1874 achter een tussenwandje en onder een verlaagd plafond verdwenen. Het bouwhistorisch onderzoek gunde haar na meer dan een eeuw het licht weer in de ogen (afb. 7). De onderste jukken van de kapconstructie in de noordbeuk van deze nieuwbouw zijn sa-

Afb. 4. Documentatietekening van 'dubbel' sleutelstuk op zandstenen console, XVIIa (tek. R. Glaudemans).

Afb. 5. Console, ca. 1575, in de grote zaal op de bel-etage (foto J. van der Hoeve).

mengesteld uit ornamentaal beschilderde 15de-eeuwse balken, die afkomstig zijn uit een kap van mogelijk een kapel. Op de zijkanten van deze balken zijn de aansluitingen van een houten tongewelf zichtbaar. Bij een volgende bouwphase (circa 1660) werd de vleugel aan de Nieuwstraat voltooid door de toevoeging van een smal tussenlid, dat vermoedelijk als woning heeft gefunctioneerd.

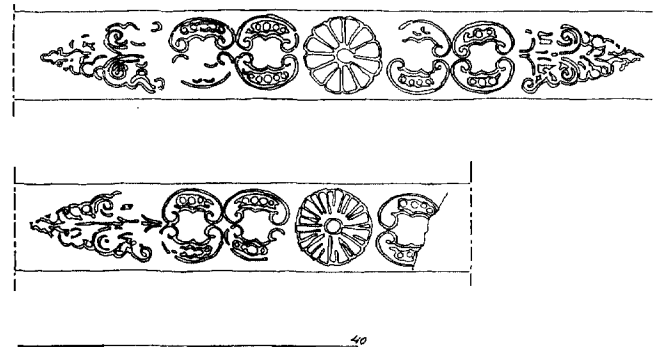
In de 18de eeuw is de plattegrondschikking in de zuidelijke beuk aangepast door de toevoeging van een gang, hetgeen ongetwijfeld te maken had met een gewijzigd gebruik van het gebouw. Na aankoop door de stad Dordrecht in 1783 heeft opnieuw een herschikking van de plattegrond plaatsgevonden, waarbij nieuwe tussenwanden en -muren zijn aangebracht. Daarnaast is het merendeel van de bestaande plafonds aan het zicht onttrokken door verlaagde plafonds. Ook is het westelijke deel van de zuidbeuk in deze periode vernieuwd. In de tweede helft van de 19de eeuw is het grootste deel van het complex ingericht tot schoolgebouw, waarvoor enige forse ingrepen hebben plaatsgevonden. Zo werd onder andere de entree naar de Nieuwstraat verplaatst. Sindsdien hebben geen grootschalige verbouwingen meer plaatsgevonden, behoudens modernisering van de interieurafwerking. Het onderhoud werd beperkt tot het absolute minimum, zodat er een langzame aftakeling van het complex plaatsvond.

Het nieuwe plan en de rol van de bouwhistorici

De bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardering van de verschillende onderdelen en afwerkingen zijn vastgelegd in een rapportage.¹⁰ De aanbevelingen uit dit rapport zijn als randvoorwaarden voor het nieuwe ontwerp toegevoegd. Om de bouw- en cultuurhistorische aspecten optimaal te waarborgen zijn de bouwhistorici in de door de gemeente Dordrecht ingestelde 'Projectgroep Berckespoort' opgenomen, hetgeen de mogelijkheid opende om alle voorontwerpen en ideeën schetsen van de architect in een vroegtijdig stadium te analyseren en te commentariëren. Eventuele aanpassingen zijn in dat stadium nog goed mogelijk. In deze projectgroep zaten eerder al de architect, een vertegenwoordiger van de toekomstige gebruiker (Stichting Culturele Educatie) en verscheidene vertegenwoordigers van de gemeente. Van belang hierbij is te bedenken, dat de Gemeente in dit project een private rol heeft als eigenaar en opdrachtgever en een publieke rol als plantoetsende instantie. Deze verschillende rollen zijn ook in de projectgroep vertegenwoordigd.

Voor het behoud van historische waarden van het complex was van minstens zo groot belang als het onderzoek en de inbreng van de bouwhistorici het feit dat de Gemeente Dordrecht kans zag om het al eerder genoemde, naastgelegen pand Voorstraat 220 bij het project te betrekken. Door koppeling van beide panden door middel van een nieuwbouw bleek het mogelijk om het programma van eisen voor de Berckespoort aanzienlijk te verlichten. Ook ontstond hierdoor de mogelijkheid een verbinding met de naastgelegen Augustijnenkerk te maken, waardoor de mogelijkheden tot multifunctioneel gebruik aanzienlijk worden verruimd. De theaterzaal, die aanvankelijk op de zolder van de Berckespoort was gepland, kon nu in het ontwerp worden opgenomen van de nieuwbouw achter het pand Voorstraat 220. Ook Heemschut kon zich vinden in de nieuwe opzet.

Het uitgangspunt bij de restauratie was en bleef behoud van zoveel mogelijk materiaal ter plekke. Dit geldt niet alleen

Afb. 6. Documentatietekening stempelversiering leemstucwerk op zolderkamer. XVIIe (tek. R. Glaudemans).

Afb. 7. Console met portret van Erckenraed van Berkenrode (XVIIa), gezien door het gat in de tussenwand (dia R. Glaudemans).

voor het historische muurwerk, balklagen, deuren en trappen, maar ook bijvoorbeeld voor het pleisterwerk. Door het bouwhistorisch onderzoek zijn ook belangrijke planwijzigingen aangebracht. Zo is aan de hand van de nieuwe gegevens een analyse van de oorspronkelijke draagstructuur gemaakt en aangegeven, waar in de 18de en 19de eeuw verschuivingen in de ruimtelijke opzet zijn opgetreden. Deze verschuivingen gaven in het eerste plan fricties, aangezien de ritmiek van de oorspronkelijke balklagen niet correspondeerde met de gekozen ruimtelijke structuur. Zoals bij het onderzoek was gebleken waren er per (oorspronkelijke) ruimte verschillende consoles gebruikt. Enkele van de 19de-eeuwse dwarsmuren pasten totaal niet in de constructieve opzet van het gebouw: zo was een van de gewelven in de kelder ingestort door het gewicht van een zware dwarsmuur. Op bouwhistorische gronden is daarom aanbevolen de oude structuur zo veel mogelijk te herstellen, waarbij enige 19de-eeuwse muren gesloopt zijn en enkele oorspronkelijke dwarsmuren herbouwd moeten worden.

Een andere belangrijke conclusie was een herwaardering van de spanten in het oostelijke deel van het complex, die in het eerste plan moesten wijken voor het theaterzaaltje op de zolder. Weliswaar was reeds in de eerste fase onderkend dat de spanten waren samengesteld uit hergebruikte onderdelen, maar dit had juist geleid tot een relatief lage waardering. De ontdekking van middeleeuwse schilderingen en de hiermee gepaard gaande herwaardering van de spanten, maakte behoud ter plaatse wenselijk. De zolders werden herbestemd tot leslokalen, waardoor koppeling van de kappen niet langer noodzakelijk was. Zonder de uitbreiding van het project met Voorstraat 220 was dit uiteraard veel moeilijker geweest.

Over de waarde en authenticiteit van de eikehouten spiltrap ontstond een discussie tussen architect en bouwhistorici. Om deze onduidelijkheid te beslechten werd een nader onderzoek van de trap uitgevoerd, dat duidelijk maakte dat de trap inderdaad uit de late 16de eeuw moet dateren. En passant werd bij dit onderzoek duidelijk, dat zich op dezelfde plaats

een kleinere spiltrap in een vakwerk trappenhuis had bevonden, behorend bij een iets oudere bouwfase (circa 1550). Tevens kon hierbij worden aangetoond dat de 17de-eeuwse onderdelen van het complex oudere delen van het gebouw vervingen. Immers, op ontleisterde muren werden de afteekeningen van 'voorgangers' vastgelegd.

Bij de totstandkoming en uitwerking van het nieuwe plan moesten nog vele, voornamelijk juridische en financiële, hobbels worden genomen. Uiteindelijk is het nieuwe plan in 1994/95 goedgekeurd door alle toetsende instanties. Ook de Bond Heemschut heeft na uitvoerige overwegingen afgezien van verdere bezwaren, nadat een aantal expliciete voorwaarden aan de restauratievergunning waren toegevoegd.

Volgens plan zullen tijdens de bouw nog verdere bouwhistorische waarnemingen worden verricht, zodat eventuele aanpassingen ook nog in de uitvoeringsfase mogelijk zijn.

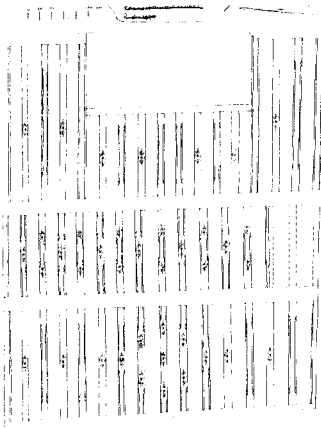
Stucwerk

Ten behoeve van de uitwerking van het definitief ontwerp tot een bestek en werktekeningen was het in het laatste kwartaal van 1994 noodzakelijk de Berckepoort aan een verdergaand onderzoek te onderwerpen, waarvoor de recent aangebrachte verlaagde plafonds en betimmeringen verwijderd moesten worden. Na een gerechtelijke uitspraak hebben de krakers het pand ontruimd. Meteen werd een aanvang gemaakt met de ontmanteling, onder supervisie van de bouwhistorici. Een aantal van de oorspronkelijke plafonds bleek nog rijker dan verwacht, namelijk eikehouten moer- en kinderbalken zonder verf- of schilderwerk. Alleen het allerbeste eikenhout was gebruikt. In latere bouwfases is het merendeel van de plafonds wel geschilderd. In de 19de eeuw (1803 en later) zijn in de meeste ruimten verlaagde plafonds aangebracht.

Bij het verwijderen van het houten plafond (1874) op de bel-etage van de dubbele dwarsvleugel (circa 1550) kwam een oorspronkelijk leemstucplafond te voorschijn, dat de structuur van de moer- en kinderbalken volgde. Hoewel het stucwerk vele malen was overgekalkt, vielen er regelmatige afwijkingen te zien, die bij nadere analyse op een decoratie wezen. Bij het schoonmaken bleek de decoratie te bestaan uit stempelmotieven in diep-reliëf en hoog-reliëf.

Vanwege het unieke karakter van dergelijk geornamenteerd leemstucwerk, gaf de Gemeente Dordrecht de bouwhistorici opdracht nadere informatie te verwerven over de verspreiding van het voorkomen van dergelijke plafonds en de restauratiemogelijkheden ervan. Na veel speurwerk zijn voorbeelden uit dezelfde periode gevonden in Lemgo en omgeving (Duitsland),¹¹ in Mechelen (België) en in Lier (België).¹² Tevens werd duidelijk dat slechts een gering aantal restauratoren in staat is dergelijk stucwerk ter plaatse te restaureren. Na een bezoek van enkele stucwerkdeskundigen en stucadoors, is besloten om eerst een materiaal-technisch onderzoek te laten verrichten, waarvoor het Studiebureau L. de Clercq uit Antwerpen is ingeschakeld. De conclusie was dat het stucwerk goed gerestaureerd kan worden door het impregneren van lijmplossingen en het injecteren van een

Afb. 9. Voorlopige reconstructietekening projectie leemstucwerkplafond (tek. R. Glaudemans 1994).

Conclusie

Elke restauratie zou moeten worden voorafgegaan door een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek,¹⁴ waarbij de historische constructies en (de eventuele resten van) interieurafwerkingen nauwkeurig worden geanalyseerd en gewaardeerd. Dat onderzoek moet in de eerste plaats ten dienste staan van de planontwikkeling door de architect en opdrachtgever. Bij een complexe restauratie en herbestemming, zoals bij de Berckepoort, is de inbreng van bouwhistorici tijdens het planproces zeer nuttig, daar dan steeds in een vroegtijdig stadium specifieke bouw- en cultuurhistorische kennis en ervaring kan worden ingebracht. Ook kunnen dan bijzondere aspecten en onderdelen, die bijvoorbeeld tijdens de ontmanteling in beeld komen, tijdig onder de aandacht worden gebracht. Als goed voorbeeld hiervan kan het opnemen van het herontdekte

16de-eeuwse leemstucwerk in het restauratieplan van de Berckepoort gelden.

Bij restauratie en herbestemming van een monumentaal gebouw moet tijdens het ontwerpproces een afweging gemaakt worden tussen gebruikersbelangen, cultuurhistorische/monumentale aspecten en architectonische aspecten. Daarnaast moet rekening gehouden worden met talloze wetten, verordeningen en eisen, waaronder uiteraard de Monumentenwet. De eerste verantwoordelijkheid voor de naleving van deze opgelegde beperkingen ligt eenduidig bij de opdrachtgever en de architect. Een bouwhistoricus kan, afhankelijk van zijn of haar positie binnen het bouwteam, adviseren tijdens de planontwikkeling of de plantoetsing en meedenken over voorkomende complicaties.

Het is onontkoombaar dat er meermalen compromissen moeten worden gesloten, zeker als alle alternatieven reeds zijn onderzocht. Ook een betrokken bouwhistoricus zal regelmatig cultuurhistorisch waardevolle zaken moeten opgeven voor andere waarden of wensen. Uiteraard is dat ook geschied bij de Berckepoort. Niettemin is naar onze mening in de uiteindelijke planvorming een zeer bevredigend eindresultaat bereikt, dit niet in de laatste plaats doordat de betrokken architecten (M. van Schijndel en P. van Dam), de toekomstige gebruiker (R. Althuisius van de Stichting Culturele Educatie) en de opdrachtgever (G. Maaskamp en R. Krooshof van de gemeente Dordrecht) zeer veel interesse voor de bouwhistorische onderzoeken en de mogelijke toepassingen in het plan aan de dag hebben gelegd. Kortom: als de restauratie-aannemer evenveel zorg besteedt aan het gebouw als bovengenoemde personen en instanties gedurende de planontwikkeling, mogen wij uitzien naar een 'bouwhistorisch verantwoorde restauratie' van de Berckepoort te Dordrecht.

Noten

- 1 De volledige naam van het bureau luidt: Buro Prof Mart van Schijndel BV, Utrecht.
- 2 I.L. van der Stoep, *De 'Berckepoort' Nieuwstraat 12 t/m 24 Dordrecht*, Cultuurhistorische analyse, 1988 (getypt rapport).
- 3 M. Tillema (Monumenten adviesbureau), *Berckepoort Dordrecht archeologisch onderzoek 1990*, Delft 1990 (getypt rapport). J.P.C.A. Hendriks (AGE), AWN-Afdeling Lek en Merwestreek, *Onderzoek Berckepoort*, 1. De werkputten 3, 4 en 3-4a, Tilburg 1993. J.P.C.A. Hendriks (AGE) AWN-Afdeling Lek en Merwestreek, *Onderzoek Berckepoort*, 2. De werkputten 5, 5a en 6, Tilburg 1993. Op grond van de resultaten van dit onderzoek werd besloten de kelders van het complex slechts minimaal uit te diepen om wille van het behoud van archeologische restanten.
- 4 De visuele continuïteit van de Nieuwstraat, toch al danig verstoord door de aanleg van het Statenplein, alsmede de aansluiting van de Hofstraat op de Nieuwstraat zouden aanzienlijk verbeteren door bebouwing op de plaats van het huis 'Salomons Tempel'.
- 5 Deze commissie bestond uit: C.L. Temminck Groll, H.L. Janssen en A.H. van Drunen.
- 6 Het door Heemschut ingediende verzoek tot schorsing van de verleende bouwvergunning werd door de Raad van State, in afwachting van een alternatieve planstudie, toegewezen.

- 7 De resultaten van deze 'bouwhistorische ontleding' zijn vervat in: A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, Bouwhistorische opname*, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1993.
- 8 A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, Bouwhistorische opname*, Appendices I & II, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1994. A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, advisering leemstucwerk*, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1995.
- 9 D.J. de Vries, Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4), *Bulletin KNOB* 91, (1992) 28-29.
- 10 Zie noot 7.
- 11 Voorbeelden van dergelijk stucwerk zijn gepubliceerd in W.V.J. Freling (1993).
- 12 Mededeling Lode de Clercq, Antwerpen.
- 13 In deze werkgroep hebben naast de auteurs de volgende personen zitting: G.G.A. Maaskamp (voorzitter) en R. Krooshof (beiden gemeente Dordrecht), Paul van Dam (architect), Lode de Clercq (Studiebureau L. de Clercq, Antwerpen), Rob Crevecoeur (Centraal Laboratorium Amsterdam) en Wijnand Freling (gepromoveerd op historisch stucwerk).
- 14 Voor de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek zie: Stichting Bouwhistorie Nederland, *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek* (Zeist 1995).